

І. В. Якімова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЖІНКИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – У КІНЦІ 30-х рр. ХХ ст.:
БІОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Проаналізовано фемінологічний складник в історіографії української археологічної науки на основі біографічних студій, присвячених жінкам-археологам України другої половини ХІХ – кінця 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: жінки-археологи, мікроісторія, історія жінок, біографістика, біографічна стаття.

Якімова І. В. Женщины в археологической науке Украины второй половины XIX – конца 30-х гг. XX в.: биоисториографический аспект.

Проаналізована фемінологіческая составляющая в историографии украинской археологической науки на основе биографических исследований, посвященных женщинам-археологам Украины второй половины XIX – конца 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: женщины-археологи, микроистория, история женщин, биографистика, биографическая статья.

Період кінця ХХ – початку ХХІ ст. ознаменувався антропологізацією історичної науки, що, у свою чергу, обумовило «перенесення акцентів з вивчення макроуровневих структур з генералізацією і обезличиванием на дослідження минулого на мікроуровні, з позицій індивідуального досвіду» [28, с. 106]. Це сприяло підвищенню інтересу вчених до вивчення людини у двох іпостасях: як чоловіка та жінки; саме вони стали об'єктом пізнання історичного процесу. Тому до кола історичних досліджень було додано такі нові напрямки, як історія ментальностей, антропологічно орієнтована історія, історія ідентичностей, мікроісторія, історія повсякденності, історія жінок, гендерні студії тощо [10, с. 129]. У сучасній Україні ці нові підходи «спонукали» дослідників на вивчення ролі жінки в українській історії. Доказом цьому стала поява наукової літератури, орієнтованої на дослідження ролі жінок, у даному випадку – досягнень жінок у науці, зокрема в археології.

У цьому контексті слід зазначити, що досягнення певних успіхів у дослідженні ролі жінок в археології було б неможливе без стрімкого розвитку української біографістики. Розбудова джерельної бази української історичної науки, залучення нових підходів і зростання уваги до особи суттєво вплинули на динаміку отримання нової біографічної інформації [10, с. 129], у тому числі й відносно жінок-археологів. Тому дослідники, які вивчають внесок жінок в археологію, активно застосовують напрацювання та

методи біографістики, щоб на їх основі відтворити й показати історіографію археології через особистість, у нашому випадку – через жінку-археолога.

У даній статті ми спробуємо здійснити історіографічний аналіз бібліографії, в якій уміщено біографічні дані жінок-археологів України другої половини XIX – кінця 30-х рр. XX ст. Зазначимо, що науковий матеріал аналізуватимемо за типами наукових видань. Тому в першу чергу опрацюємо публікації персональних і наукових біографій жінок-археологів України в біографічних довідкових виданнях і монографіях, які відображають майже всі сфери людської діяльності.

На наш погляд, насамперед необхідно виділити праці І. Г. Шовкопляса – автора фундаментальних бібліографічних видань із археології. Серед них «Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). Огляд. Вивчення археологічних пам'яток» [25] і «Розвиток Радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія» [26], які було видано в 1960–70-х рр. у Києві й без яких неможливо відтворити ні історію археології в Україні, ні банк персоналій [9, с. 3]. У творах І. Г. Шовкопляса наведено перелік наукових праць майже всіх визначних археологів України, у тому числі й жінок, таких як М. І. Вязьмітіна, В. Є. Козловська, О. О. Кривцова-Гракова, О. Ф. Лагодовська, К. М. Мельник-Антонович, Н. Д. Полонська-Василенко, І. В. Фабриціус та інші, що свідчить про певні тенденції наукової активності жінок у галузі археології зазначеного періоду.

Не менш значущий галузевий біографічний довідник Г. Г. Мезенцевої «Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник», виданий в 1997 р. у Чернігові [11]. Слід зазначити, що в біографічних статтях довідників цього типу увагу акцентовано на діяльності особи в конкретній галузі знань, і не завжди розкрито інші складники її суспільно-професійної характеристики [10, с. 207]. Тому вони дають дуже мало відомостей про конкретного науковця та ілюструють лише один напрямок його професійної діяльності. Проте вищезазваний довідник містить «600 довідок про науковців, краєзнавців, музейних працівників, причетних до вивчення старожитностей України, переважно в XX столітті» [9, с. 3]. До нього також увійшли десять наукових біографій жінок-археологів. Серед них слід назвати біографії Л. М. Белової-Кудь, М. І. Вязьмітіної, О. О. Кривцової-Гракової, О. Ф. Лагодовської, І. В. Фабриціус та ін. Факт подання в цьому галузевому довіднику біографій жінок-археологів свідчить про спробу дослідників відтворити історіографію археології у двох іпостасях.

Деякі біографічні дані відносно жінок-археологів, таких як М. І. Вязьмітіна та В. Є. Козловська, можна знайти в універсальному довіднику С. Білоконя, виданому в Києві у 2002 р. під назвою «Довідник з історії України» [3, с. 902]. У ньому уміщено коротку біографічну статтю, присвячену В. Є. Козловській, із значним переліком використаних джерел [Там само, с. 325]. Також у довіднику, у біографії К. І. Білоцерківської, наявні деякі відомості про М. І. Вязьмітіну [Там само, с. 125], які дозволяють доповнити картину її наукових зв'язків.

Особливий інтерес для нас також становлять біографічні збірники регіонального характеру, оскільки жінки-археологи наукову діяльність змушені поєднувати із турботою про сім'ю, що «прив'язує» їх до територій, на яких вони проживають, чоловіки-археологи у цьому сенсі мобільніші. Тому слід звернути увагу на такий збірник, як «Відомі херсонські вчені-археологи: Бібліографічний довідник», виданий у 2000 р. у Херсоні під редакцією М. П. Оленковського. Його складено із нарисів про життя та наукову діяльність учених, які зробили значний внесок у розвиток вітчизняної археології. До кожної біографічної статті довідника додано перелік наукових праць відповідного вченого та список видань, присвячених йому [12]. Серед них ми знаходимо розлогу біографічну статтю про ученицю відомого херсонського археолога І. В. Гошкевича І. В. Фабриціус, яка продовжила починання свого вчителя в археології. У ній уміщено детальну інформацію про херсонський та київський періоди її життєдіяльності, відомості ж відносно петербургського періоду практично відсутні та потребують подальшого дослідження.

Слід також згадати і такий регіональний збірник, як «Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому Русі України», виданий у Києві у 2005 р. під редакцією В. О. Горбика. У ньому викладено біографічні статті, присвячені дослідникам, які певний період свого життя мешкали в Києві, досліджували пам'ятки міста, були активними учасниками історико-краєзнавчого руху України [5]. Серед них ми виявили біографію відомої жінки-археолога, музеєзнавця та охоронця пам'яток В. Є. Козловської. У статті дуже докладно подано інформацію про її наукову діяльність і творчі здобутки, проте відомості відносно батьків ученого та її сімейного стану відсутні, а отже, викликають науковий інтерес.

У цьому контексті необхідно зазначити, що біографічна інформація дуже часто повторюється, особливо у виданнях довідкового характеру, тому деякі з них не було подано в даній статті.

Не менш важливі для нашого дослідження видання монографічного характеру, присвячені жінкам-науковцям України, проте їх порівняно небагато, тому вони особливо цінні. Серед них слід назвати монографію Л. П. Шумрикової-Карагодіної «Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки...», яку було опубліковано у 2003 р. у Дніпропетровську. У книзі зроблено спробу висвітлити життя та наукову діяльність жінок-учених України із кінця ХІХ до середини ХХ ст. [27]. З усіх біографій зазначеного періоду, які увійшли до монографії, слід виділити біографію жінки-історика, археолога та археографа Н. Д. Полонської-Василенко. Життя та наукову діяльність ученого описано дуже докладно, також здійснено історіографічний огляд праць, присвячених дослідниці. Проте Л. П. Шумрикова-Карагодіна значну увагу приділила діяльності останньої як історика та педагога, тому відомості про археологічні та археографічні дослідження розглянуто недостатньо.

Серед усіх видань, присвячених Н. Д. Полонській-Василенко, особливо слід відзначити монографію І. В. Верби «Життя та творчість Наталії Полонської-Василенко», яку було видано у 2008 р. у Ніжині [4]. У книзі на основі значного за обсягом архівного матеріалу подано докладну інформацію про життєвий і творчий шлях історика, висвітлено майже всі напрямки її наукової діяльності, у тому числі й археологічної, запропоновано періодизацію життя Н. Д. Полонської-Василенко та здійснено історіографічний аналіз праць, присвячених їй. Такі докладні та систематизовані біографічні дослідження в цілому дають можливість глибше проаналізувати життєвий і науковий шлях особистості, тобто пізнати особу у всій її багатогранності.

До наступної групи праць входять персональні та наукові біографії жінок-археологів України, які подано в періодичних виданнях і наукових збірниках, оскільки вони є найбільш мобільним і незалежним засобом здійснення наукової комунікації. Слід віддати належне науковим збірникам, на сторінках яких ми іноді зустрічаємо біографічні статті-дослідження, присвячені постатям, маловідомим у науці.

Необхідно звернути увагу на наукові збірники, які публікують у Дніпропетровську, такі як: «Історія й культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки» під редакцією Г. К. Швидько, «Проблеми археології Подніпров'я: науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії» під редакцією І. Ф. Ковальнової, «Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті» під редакцією С. І. Світленка та ін. На сторінках останніх дніпропетровські дослідники І. Ф. Ковальова і Г. Г. Руденко [6, с. 154–165; 7, с. 268–274; 15, с. 5–7; 16; 17, с. 124–129, 18, с. 121–129] опублікували наукові біографії таких жінок-археологів України кінця XIX – початку XX ст., як К. М. Мельник-Антонович, А. А. Карцова-Міклашевська, А. А. Скриленко та ін. Біографії останніх двох науковців опубліковано вперше, що зумовлює подальші дослідження. У статтях відтворено життєвий і творчий шлях названих жінок-учених, а також проаналізовано їх внесок у розвиток археологічної науки.

Біографічні статті-дослідження, присвячені жінкам-археологам, можна знайти в розділі «Персоналії» на сторінках збірника «Музейні читання. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних кошовностей України...», що виходить друком у Києві з 1993 р. У ньому знаходимо статтю В. М. Корпусової, присвячену висвітленню життєвого та творчого шляху М. І. Вязьмітіної [8, с. 8–12]. Саме завдяки зусиллям дослідниці біографію цієї жінки – видатного археолога було повернуто до історії археологічної науки. У статті В. М. Корпусова описує наукове оточення М. І. Вязьмітіної, окреслює основні віхи її життя і діяльності. Також у цьому збірнику подано статтю І. Г. Шовкопляса, присвячену К. М. Мельник-Антонович [24, с. 6–11], у якій ми знаходимо опис наукових здобутків дослідниці та її внеску в розвиток археологічної науки кінця XIX – початку XX ст.

Заслугує на увагу розлога біографічна стаття В. Павлової, у якій уміщено виклад життєвого й творчого шляху В. Є. Козловської [13, с. 200–221], у збірнику «Київ і кияни» за 2005 р. [13]. У ній розглянуто життя та діяльність дослідниці, а саме наведено перелік археологічних експедицій, у яких вона брала участь, робочих місць, на яких перебувала за роки свого життя, учених, із якими співпрацювала. Проте майже як і у всіх біографічних дослідженнях, присвячених В. Є. Козловській, у статті відсутня інформація про її дитинство, батьків і сімейний стан, що потребує подальшого дослідження.

Короткі біографічні нариси про таких жінок-археологів, як О. А. Кривцова-Гракова [21, с. 322, 323], О. Ф. Лагодівська [22, с. 98, 99], І. В. Фабриціус [19, с. 296, 297] та інших, ми знаходимо в журналі «Советская археология» та «Віснику археології, мистецтва, культурної антропології». Як правило, це переважно замітки, що стосуються ювілейних дат, некрологів, у яких обов'язково наведено, крім творчої характеристики, дати народження, закінчення навчального закладу, захисту дисертації, виходу основних публікацій і місця праці.

У вивченні історії археології зростає інтерес до мемуарної літератури, яка пізніше може стати одним із основних джерел гендерної археології. Її не так багато, проте вона дає уявлення про внесок жінок у науку, у тому числі й в археологію. У Москві у 2005 р. вийшли мемуари першої визнаної науковим товариством жінки-археолога П. С. Уварової «Былое. Давно прошедшие счастливые дни» [20]. Спогади графині Уварової дозволяють дізнатися про її наукові досягнення, про людей які оточували її, про епоху, що її сформувала. Проте основна тема спогадів – це справа, якій подружжя Уварових присвятило все своє життя, археологічні дослідження та збереження пам'яток старовини [Там само, с. 8].

У 2011 р. у Києві під редакцією В. Шевчука було опубліковано спогади Н. Д. Полонської-Василенко – відомого українського археолога та історика [14, с. 591]. Вони являють собою детальний опис життєвого й творчого шляху автора, містять докладні відомості про її наукове оточення, а також важливу інформацію про відносини між науковцями обох статей. У спогадах також знаходимо відомості й про інших жінок-учених цього періоду, зокрема про В. Є. Козловську [Там само, с. 210], яка була подругою автора. Слід зазначити, що дані відомості відносно В. Є. Козловської ми ще не зустрічали в жодній із біографічних статей, присвячених її життєвому та творчому шляху.

Таким чином, опубліковані мемуари допомагають осмислити процес становлення жінки як археолога як у Російській імперії, так і за радянських часів. В їх персональних та наукових біографіях відображено закономірності «освоєння жінками професійних норм археологічного товариства» [2, с. 157], що становлять науковий інтерес для дослідників, які вивчають досягнення жінок в археології.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що бібліографія, присвячена жінкам-археологам, містить корисну інформацію про основні віхи життєвого і творчого шляху дослідниць. Адже всі проаналізовані наукові праці виконано в руслі історії жінок, у якій традиційно поки ще домінують описові й біографічні дослідження, тому особливі акценти на соціальні ролі жінок у науці в них не проставлено. Проте в подальшому ці напрацювання сучасної історіографії археології можуть мати значення для вивчення їх на основі гендерного підходу, який потребує постійного пошуку біографічних джерел.

На основі біоісторіографічного аналізу можна зробити висновок, що в сучасній Україні можна спостерігати тенденцію зародження такого нового напрямку в археології, як гендерна археологія. Він перебуває поки що на початковому етапі становлення, для якого характерні накопичення і пошук фактичного матеріалу та джерел, а також введення його до наукового обігу. Це дозволить певним чином показати шлях жінок в археологічну науку України і сформує сприятливе підґрунтя для подальшого оформлення напрямку гендерної археології.

Бібліографічні посилання

1. **Аксареева В. Г.** Биография, как источник гендерного изучения истории археологи / В. Г. Аксареева // Эпоха и личность: ракурсы исторического понимания. Тез. докл. V междунар. чтений памяти В. В. Иофе «Право на имя Биографика 20 века». – СПб., 2007. – С. 2–3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eu.spb.ru/news/files2007/theses2007.pdf>

2. **Аксареева В. Г.** «Мы, французы, не привыкли видеть русскую даму, занимающуюся науками, и в особенности археологией...»: мемуары графини Прасковьи Сергеевны Уваровой в гендерном прочтении / В. Г. Аксареева // Вестн. ЧГУ. История – 2009. – № 32 (170). – С. 157–163.

3. **Білокінь С.** Козловська В. Є. / С. Білокінь // Довід. з історії України. – Вид. 2-ге. – К., 2001.

4. **Верба І. В.** Життя та творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973): монографія / І. В. Верба. – Ніжин, 2008.

5. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довід. – К., 2005. – Ч. 1.

6. **Ковальова І. Ф.** А. А. Скриленко (сторінки до біографії) / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 154–165.

7. **Ковальова І. Ф.** Персонажі Катеринославської археології кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2005. – С. 268–274.

8. **Корпусова В. М.** З історії київської інтелігенції ХХ ст. (до сторіччя народження М. І. Вязьмітіної (22. 04. 1896 – 3. 04. 1994) / В. М. Корпусова // Музейні читання. Матеріали наук. конф., 17–18 груд., 1996 р. – К., 1996. – С. 8–12.

9. **Ляшко С. М.** Деякі роздуми щодо створення біографічного словника дослідників археології України на тлі творчої діяльності Віталія Васильовича Отрошенка [Електронний ресурс] / С. М. Ляшко. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtdza/2007_7/lishko.pdf

10. **Ляшко С. М.** Українські біографічні довідкові видання ХІХ–ХХ століття: історичні та теоретико-методологічні засади / С. М. Ляшко. – Запоріжжя, 2010.

11. **Мезенцева Г. Г.** Дослідники археології України: енцикл. словн.-довід. / Г. Г. Мезенцева; відп. ред. В. П. Коваленко. – Чернігів, 1997.

12. **Оленковський М.** Вони прославили наш край. Відомі херсонські учені-археологи / М. Оленковський. – Херсон, 2000. – Вип. 1.
13. **Павлова В. В.** Є. Козловська – археолог і музейний діяч Києва / В. Павлова // Київ і кияни. Матеріали щоріч. наук.-практ. конф. (Музей історії міста Києва). – К., 2005. – Вип. 5.
14. **Полонська-Василенко Н.** Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К., 2011.
15. **Руденко Г. Г.** А. А. Скриленко – перша дослідниця антропоморфної пластики Трипілля / Г. Г. Руденко // Борисфен. – 2006. – № 5. – С. 5–7.
16. **Руденко Г. Г.** Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. Г. Руденко. – Д., 2011.
17. **Руденко Г. Г.** Внесок К. М. Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини / Г. Г. Руденко // Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з пробл. археології, давньої історії та етнографії / відп. ред. І. Ф. Ковальова. – Д., 2009. – С. 124–129.
18. **Руденко Г. Г.** Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович / Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 121–129.
19. **Славин Л. М.** И. В. Фабрициус (1882–1966: Некролог) / Л. М. Славин // Сов. археология. – 1966. – № 3. – С. 296–297. – Далее: СА.
20. **Уварова П. С.** Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М., 2005.
21. **Формозов А. А.** О. А. Кривцова-Гракова (1895–1970: Некролог) / А. А. Формозов // СА. – 1970. – № 4. – С. 322–323.
22. **Черняков И. Т.** Олена Лагодовська: [1899–1958] / И. Т. Черняков // Античность. – № 4–6. – 2000. – С. 98–99.
23. **Чубур А. А.** Археологи и археология центра Европейской России: взгляд сквозь призму гендера / А. А. Чубур // Антропология академической жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archaeology.ru/arch_news/site_news_1.html
24. **Шовкопляс І. Г.** К. М. Мельник (1859–1942) / І. Г. Шовкопляс // Музейні читання. Матеріали наук. конф., 24 груд. 1999 р. – К., 2000. – С. 6–11.
25. **Шовкопляс І. Г.** Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). Огляд. Вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс. – К., 1957.
26. **Шовкопляс І. Г.** Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К., 1969.
27. **Шумрикова-Карагодіна Л. П.** Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX століття) / Л. П. Шумрикова-Карагодіна. – Д., 2003.
28. **Шутова О. М.** Тенденции антропологизации в современной историографии: история повседневности, устная и гендерная история / О. М. Шутова // Краеведение и специальные исторические дисциплины. – Мн., 2002. – Вып. 1. – С. 106–121.

Надійшла до редколегії 18.11.2013